

ADABIYOT DARSliklari TARIXIDAN

Vohidova Nilufar Abdumalik qizi

Termiz davlat universiteti magistranti

Murtazayev Babanazar Xurramovich

Ilmiy rahbar, Termiz davlat universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7941990>

Annotatsiya. Maqolada “O‘zbek adabiyoti tarixi” maktab darsliklari tahlil nazaridan o‘tkazilib, ma’lum miqdorda taalluqli xulosalar chiqariladi. Maqola mualliflari Natan Mallayevning kechki smenali maktablar uchun 1979-yilda yaratilgan “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligining mundarijasini imkon qadar qarab chiqishgan. Bu darsliklar tarixiga bir nazar bo‘lib, darsliklar tarixini o‘rganish muhim jihatlarni namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: Oliygo‘h, maktab, darslik, tarix, poydevor, adabiyot, muallif, mo‘ljal, tahlil, nashr, bob, qism, jamiyat, sinfiy, sho‘ro, siyosat, xarakter, adabiy, mundarija, hodisa, qamrov.

FROM THE HISTORY OF LITERATURE TEXTBOOKS

Abstract. In the article, the "History of Uzbek literature" school textbooks are analyzed and some relevant conclusions are drawn. The authors of the article looked as much as possible at the contents of the textbook "History of Uzbek Literature" created in 1979 for evening shift schools by Natan Mallayev. This is a glimpse into the history of textbooks, and the study of textbook history reveals important aspects.

Key words: University, school, textbook, history, foundation, literature, author, target, analysis, publication, chapter, part, society, class, council, policy, character, literary, content, event, coverage.

ИЗ УЧЕБНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация В статье анализируются школьные учебники «История узбекской литературы» и делаются соответствующие выводы. Авторы статьи максимально ознакомились с содержанием учебника «История узбекской литературы», созданного в 1979 году для вечерних школ Натаном Маллаевым. Это беглый взгляд на историю учебников, а изучение истории учебников раскрывает важные аспекты.

Ключевые слова: вуз, школа, учебник, история, основа, литература, автор, цель, анализ, издание, глава, часть, общество, класс, совет, политика, персонаж, литературный, содержание, событие, размах.

Oliygo‘hlar va o‘rta maktablar uchun yaratilgan o‘zbek adabiyoti darsliklari o‘zining uzoq yillik o‘tmishiga ega, to‘g‘ri bu darsliklar hozirda eskirdi, ular o‘z xizmatini ado etib bo‘lgan. Lekin ayni shu darsliklar hozirda yaratilayotgan darsliklar poydevori ekanini ham zinhor unutmasligimiz lozim. O‘rta ta’lim maktablarining 8–9 sinflari uchun “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsliklarining yaratilishida olimlarimizdan Natan Mallayev, Sa’dulla Ismatov va G‘ulom Karimovning xizmatlari o‘ta katta. Zikr etilgan olimlarimizdan Natan Mallayevning maktablar uchun darsliklari 1953-yildan boshlab nashrlari amalga oshirillan. Bu hodisa oz emas, ko‘p emas qariyb 40 yillik jarayonni qamrab olishi bilan g‘oyat e’tiborlidir. Natan Mallayevning nafaqat kunduzgi maktablar, balki kechki maktablar uchun yozgan darsliklari ham o‘zining ma’lum tarixiga egaligi ila ajralib turadi. To‘g‘ri hozir kechki maktablar yo‘q, shu tarixni o‘rganish nuqtayi

nazardan ayni kechki maktablarning 8-sinfiga mo'ljallangan ixtiyorimizdagi "O'zbek adabiyoti tarixi"ning 1979-yilgi nashrini qarab chiqib tahlil etishga jazm etdik! (2)

Darslikning "Kirish" qismidan so'ng keluvchi mundarijasi ushbu xilda: "Eng qadimgi adabiy yodgorliklar" (-B. 13-35) "XIV-XVI asrlar adabiyoti" (-B.36-115); XVII-XVIII asrlar va XIX asrning birinchi yarmi adabiyoti (-B. 116-144); "XIX asrning II yarmi va XX asr boshlari adabiyoti" (-B. 145-208). Kitobning mo'jaz kirish qismida "Adabiyot - so'z san'ati" (-B. 3-4); "So'z san'atining ikki turi: xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyoti" (-B. 4-5); "Sinfy jamiyatda adabiyotning sinfiy xarakteri" (-B. 5-6) mavzulari sharhlanib so'ngra o'sha davr uchun yetakchi maqomga molik sho'ro mafkurasiga mos qarashlar doirasida fikr bayoni izhor etiladi. Mazkur darslikning "Eng qadimgi adabiyot yodgorliklar" bobidagi "Xalq og'zaki ijodi" qismida Mahmud Qoshg'ariy (XI asr) "Devonu lug'otit turk" (turkiy so'zlar to'plami) qomusiy asari misolida ma'lum miqdorda nazariy qarashlar aytib o'tiladi. So'ngra "To'maris" va "Sharq" tarixiy afsonalari mavzui ila tahlil davom ettirilib, ularga oid fikrlar tizimi izhori aytilib, taalluqli xulosalar yasaladi. "To'maris" va "Shiroq tarixiy afsonalari bizning zamonamizgacha yunon tarixchilari Gerodotning (484-425) "Tarix" va Polienning (eramizdan avvalgi II asr), "Harbiy hiylalar" asarlari vositasida yetib kelgan. Har ikki tarixiy afsonalarning tafsilotlari ajdodlarmizning ahamoniylar shohi eramizdan avvalgi Kir (Kirovush, 529-yil) va Doro I (521-486)ga qarshi kurash voqealarida namoyon bo'ladi. To'maris va Shiroq o'z qabilalarining baxtu saodati yo'lida bosqinchi dushmanlarga keskin zarbalar berishdi. Jang halokatsiz bo'lmaganidek To'maris sevimli o'g'lidan judo etilsa, Shiroq yurti va eli uchun ongli ravishda jonini fido etishga shay turadi. "Oysuluv" ertagida Oysuluv va uning Kunbotir o'g'li Shiroq kabi Doro hamlasiga qaqshatgich zarba beradi. Ona va o'g'il Oysuluv hamda Kunbotirning harakatlari To'maris va o'g'lining Kirga qarshi turish voqealarga ko'p jihatdan mushtaraklik kasb etadi.

Keyingi sahifalar muhabbat va sadoqatni, do'stlik va mardlikni, yurtparvarlik va elparvarlikni tarannum etuvchi mashhur "Alpomish" dostoni qadimgi yunonlarning "Iliada" va "Odisseya", armanlarning "Sosunlik Dovud", qirg'izlarning "Manas" singari qaxramonlik eposlari qatorida turadi. "Alpomish" dostonining g'oyaviy motivlari ijobiy qahramonlari Alpomish, Barchin, Qorajon, Qaldirg'och, shuningdek, salbiy obrazlardan Boybo'ri, Ko'kaldosh, Surxayil kampir, zolim podsho Toychaxon, xoin Ultontoz orqali asarning badiiy qimmatini ham nazardan soqit etilmagan holda muallif tarafidan ixcham izohlanadi.

Umuman olganda "Qadimiy adabiy yodgorliklar" bobining mavzular olami o'z xususiyatlari jihatidan uning "Yozma adabiyot" qismi ancha muxtasar. Unda tarixiy sharoit, o'lkamizning arab xalifaligi tomonidan ishg'ol eilishi, Islom dinining kirib kelishi hodisalari tilga olib o'tiladi. O'rta Osiyoda IX-XII asrlar madaniyat va ilm-fan rivoji bilan bir qatorda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (Saodatga olib boruvchi bilim), Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" (Haqiqatlar armug'oni) asarlari dunyo yuzini ko'rdi. "Qutadg'u bilig" va "Hibatul haqoyiq" asarlari turkiy tilli xalqlar adabiyotining yuksalishiga munosib hissa qo'shdi.

"O'zbek adabiyoti tarixi" darsligining "XIX-XVI asrlar adabiyoti" bobi hajman katta bo'lib, uning muqaddimasida tarixiy muxit, ayniqsa, Chingizxon istilosi keltirgan shikastlar, Amir Temur davlatining paydo bo'lishi qisqacha eslatib o'tiladi. Bundan tashqari Samarqand, Hirot, Andijon, Buxoro va Balx shaharlarining yiriklashuvi hamda madaniy markazlarga aylanish jarayoni qaydini topadi. Ayniqsa, Sulton Ulug'bek Mirzo (1394-1449)ning hukmronlik yillari (1409-1449) sodir etilgan va ro'y bergan ilm-fan inkishofi behad ardoqqa sazovordir. Shoirlardan Nizomiy Ganjaviy

(1441–1209), Lutfiy (1366–1465), Jomiy (1414–1492) va Fuzuliy (1498–1556) ijodiy bisotiga kichik chizgilar beriladi. Shu tarzda Alisher Navoiy (1441–1501) ijodiy faoliyatiga keng qamrovli tahlil nazardan o'tkiziladi. Alesher Navoiyning bolalik chog'lari, tahsil yillari, Samarqandlik kezlari, Sulton Husayn Boyqaro (1438–1506)ning taxt tepasiga kelishi munosabati bilan uning muhdorlik, nihoyat amirlik faoliyati g'oyat siqiq tarzda ifodalanadi. Ammo muallif Natan Mallayevning Alisher Navoiy haqidagi moddiy qiyinchilik masalasiga muvofiqlasha olmaymiz, buning o'z sabablari bor. Biz bu bilan darslik muallifini tanqid etish fikridan yiroqmiz, boisi ushbu o'rinda ham sho'ro mafkurasining ta'siri kuchlilik qilgan. Vaholanki, "Boburnoma"da zikr etilishicha "Mir Alisher Navoiy Hiridin Samarqandg'a kelgan fursatlar Ahmad Hojibek bila bo'lur edi." (1–B.22).

Alisher Navoiyning Samarqandda bo'lgan kezlari xususida tag'in "Boburnoma"ning 153-sahifasida o'qiymiz: "Samarqandg'a bordi, necha yilkim, Samarqandta edi, murabbiy (ustoz) va muqavviy (qo'llab-quvvatlovchi)si edi", Ahmad Hojibek haqida "Boburnoma"da yana quyidagilar bitiladi: "Hiriy hukumatini Sulton Abusaid Mirzo necha mahal munga berib edi. Obog'asi (amakisi) Jonibek o'lgandin so'ng aning muchasi (hisob-kitobi)ni berib, Samarqandg'a yubordi. Xushtab' va mardona kishi edi. "Vafoiy" taxallus qilur edi. Sohibi devon erdi, she'ri yamon emas edi..." (1–B.21–22). Demak Ahmad Hojibek avvaliga Hirotda keyin esa Samarqandda hokimlik qilgan edi va Sulton Abusaid Mirzo (1424–1469)ning to'ng'ich o'g'li Sulton Ahmad Mirzo (1450–1494) amirlari safida bo'lgan. Ko'rinadiki, Alisher Navoiy Samarqanddagi tahsil yillari shahar hokimi Ahmad Hojibekning himoyasi va homiyligida bo'lgan, ortiqcha izohga zarurat yo'q. Ochig'ini aytganda bu ma'lumotlarni Natan Mallayev bilgan, bunga shubha yo'q, faqat sho'ro hukumati zo'g'imi bularni aytishga imkon bermagan.

Alisher Navoiy borasida ustoz Natan Mallayev o'z fikrlarini davom ettirar ekan Navoiyning obodonchilik sohasidagi xizmatlarini sanab o'tadi. Navoiy mamlakat poytaxti Hirotda va boshqa shaharlarda ham ko'plab inshoot, ravot, hovuz, hammom, ko'prik va madrasalar bunyod etdi. Alisher Navoiy o'z atrofliga ilm ahli – olimlarni, ahli nazm va nasr – shoir va adiblarni, ahli navo – xonanda va sozandalarni, ahli muarrix – tarxnavislarni, ahli musiqiy ahli – bastakorlarni xullas ahli ayyom – zamonasining peshqadam kishilarini uyushtiradi. Shu zaylda Navoiy she'riyati va "Xazoyinul –maoniy" (Ma'nolar xazinasini)ning yaratilish tarixi, kulliyot tarkibidagi to'rt devon tufayli, keyinchalik "Chor devon" nomini oladi. "Xazoyinul maoniy" tarkibidagi devonlar sahifasidan joy olgan g'azal yetakchi janrlardandir. G'azallardan "Soda shayx" va "Mehribone topmadim" maxsus qarab chiqilib atroflicha tahlilga jalb etiladi. Yana janrlardan ruboiylar va tuyuqlarning falsafiy ifodasi bilan birga, ularda ilgari surilgan g'oyalar olami izohlab beriladi. "Xamsa" va xamsanavislik an'anasida Alisher Navoiyning o'rni, ushbu an'ananing talablari va o'ziga xos ikkishofi, ahamiyati masalalariga atroflicha munosabat izhor etiladi. Navoiy "Xamsa"sining ilk dostoni "Hayratul abror" (Yaxshi kishilarning hayratlanishi) falsafiy - irfoniy va axloqiy - ta'limiy mavzular olamidani iborat. Asarning asosini yigirma maqolat o'zida tajassum etadi va maqolotlarda ilgari surilgan g'oyalar, hikoyatlar mazmuni ila quvvatlanadi.

Qolgan "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor" (Yetti sayyor), "Saddi Iskandariy" (Iskandar devori) dostonlari ila qisqacha tanishtiruv amalga oshiriladi. "Farhod va Shirin" dostoni maxsus nazardan o'tkizilib, keng mulohaza va chuqur mushohadalar xulosalarning asosli ekanini to'kis va to'liq tasdiqlaydi. "Farhod va Shirin" ning ikkinchi bir nomi "Mehnatnoma"dir, bu asar g'oyasiga hamohang bo'lib, uning mafkuraviy yo'nalishini belgilashda behad muhimdir. Darslikda "Savol

va topshiriqlar” alohida qimmatga ega, chunki ana shu vosita orqali o‘quvchi mavzuning ichki tizimiga kirishga intilishi tabiiy hodisadir. Bu esa har bir o‘tilgan mavzuni mustahkamlashdagi ahamiyati cheksiz ekani bilan bir qatorda o‘quvchining qiziqishini ta’minlashda shoyista xizmat qiladi. Bu xil “Savol va topshiriqlar” darslikdagi mavzular olamining qimmati va ahamiyatini belgilashda muhimdir. Biz ana shu xil “Savol va topshiriqlar”ning darslik kitobida yigirma beshta ekanini aniqladik, ularning Navoiy qismida beshta, Bobur qismida uchta ekanini kuzatdik. Ochig‘ini aytganda darslik kitob doirasidagi “Savol va topshiriqlar” qismining o‘zini maxsus o‘rganish ko‘plab uslubiy jihatlarni hal etishda, xulosalar yasashda beqiyosligi muqarrardir.

Darslikning qolgan mavzulari Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530), Maxmur (vafoti 1844), Munis (1778–1829), Ogahiy (1809–1874), Turdi (1641), Gulxaniy, Zavqiy (1853–1921), Avaz (1884–1919), Muqimiy (1850–1903), Furqat (1858–1909) ijodlarini hozircha to‘xtatish ma’qul topildi, zotan uning davom ettirilishi maqola hajmining kattalashuviga olib kelishi tabiiy. Bu hol anglashilmovchiliklarni keltirib chiqaririshi va mavzuning yoritilishi darajasiga putur yetkazishi hisobga olinib, uning davomini keyingi maqolalarda va kuzatuvlarda davom ettirishini ma’qul topdik.

REFERENCES

1. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma: nashrga tayyorlovchi P.Shamsiyev. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. –368 b.
2. Mallayev N.M. O‘zbek adabiyoti tarixi. Kechki (smenali) ishchi yoshlar maktablarining 8-sinf uchun darslik. –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1979. – 208 bet.
3. Mallayev N.M, Karimov G‘.K., Ismatov S.I. O‘zbek adabiyoti tarixi. 9-sinf uchun darslik. O‘n uchinchi nashri. –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1990. –272 b.
4. Homidiy Hamidjon. Sulaymonov Mo‘minjon. Matonat –Toshkent: “Kafolat print company”, 2022. – 64 b.